

Українська мова в школах національних меншин

ПСИХОЛОГІЧНІ, ПСИХОЛІНГВІСТИЧНІ Й ЛІНГВОДИДАКТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ГРАМАТИЧНИХ НАВИЧОК ІЗ ДРУГОЇ МОВИ

Наталія ЯНОВИЦЬКА,
канд. пед. наук, наук. співробітник
лабораторії навчання української словесності
у школах національних меншин України та діаспори
Інституту педагогіки НАПН України

УДК 373.3:811.161.2+811.162.1

У статті розкрито поняття вміння і навички з погляду психології і методики викладання другої мови, розглянуто основні якості граматичних навичок та етапи їх формування, психологічні особливості їх взаємодії під час вивчення другої спорідненої мови.

Ключові слова: формування граматичних навичок, методика викладання другої мови, школа з польською мовою викладання.

У процесі оволодіння граматичним матеріалом української мови учнями початкових класів шкіл з польською мовою викладання мають бути сформовані відповідні вміння й навички, які дають змогу учням конструювати ті чи інші висловлювання українською мовою.

У психології вміння й навички розглядаються як дві стадії автоматизації дій, причому вміння розуміється як проміжний етап нового способу дії, заснованого на певному правилі, але котрий ще не досяг рівня навички.

У методиці навчання другої мови вважається, що граматична *навичка* — це автоматизований компонент свідомо виконуваної мовленнєвої діяльності, яка забезпечує правильне вживання граматичної форми у мовленні, а *вміння* розглядається як здатність людини здійснювати ту чи іншу дію в умовах розв'язання комунікативних завдань на основі вироблених навичок і здобутих знань.

Фізіологічною основою будь-якої навички, у тому числі й граматичної, є динамічний стереотип, причому «динамізм стереотипії мовленнєвих граматичних зв'язків дається за рахунок зміни лексичної наповнюваності цих граматичних форм, а також їх функціонування у різних типах речень [6]».

Формування граматичних навичок, — пише С. Шатілов, — це насамперед створення навичок уживання відмінкових закінчень іменників і прикметників, особливих закінчень дієслів та інших морфологічних формантів слів; а також створення синтаксичних навичок,

тобто навичок структурного оформлення різних типів речень [8].

Операції є необхідним компонентом будь-якої граматичної навички, які спочатку не є автоматизованими, автоматизуються вони лише в результаті виконання низки цілеспрямованих граматичних вправ. Таким чином, формування граматичних навичок є формуванням автоматизованих операцій із заповнення позицій у структурі висловлювання. Автоматизація операцій є важливим етапом формування граматичної навички, оскільки звільняє свідомість від контролю за здійсненням моторних, сенсорних й інтелектуальних операцій і цим самим дає можливість звертати увагу не на технічну, а на смислову сторону мовлення.

Граматичні автоматизми створюються на основі розуміння правила у процесі набуття індивідуально-мовленнєвого досвіду. Оволодіння правилом-інструкцією, яке лежить в основі граматичної навички і створює умову граматично правильного оформлення висловлювання, є необхідною умовою для формування цієї навички, тобто формування граматичних навичок можливо лише при усвідомленні мовних явищ, що лежать в основі цих навичок. Процес усвідомлення граматичних закономірностей (мовних правил) має виключно важливе значення для формування граматичної навички, оскільки забезпечує основу правильного породження відповідної граматичної дії.

Ю. Пассов [5] вважає, що *граматична навичка* — це синтезована дія, що здійснюється в навичкових параметрах і забезпечує адекватне морфолого-синтаксичне оформлення мовленнєвої одиниці будь-якого рівня в мовленні.

У граматичній навичці він виділяє як складники окремі дії (розумові операції):

- а) вибір структури, адекватної мовленнєвому задуму мовця у певній ситуації;
- б) оформлення мовленнєвих одиниць, якими заповнюється структура відповідно норм певної мови й певним часовим параметром;
- в) оцінка правильності й адекватності цих дій.

Вибір структури можна назвати функціональною стороною навички, формальною стороною є лексико-

граматичне оформлення задуму. Від неї залежить правильність з погляду певної мови і швидкість мовлення. Ця сторона (оформлення) тісно пов'язана з етапом виклику слова з довготривалої пам'яті й поєднанням його з іншими. Ось чому формувати граматичну навичку можна лише на основі тих лексичних одиниць, якими учень володіє достатньо вільно.

Як відомо, граматичні навички відрізняються одна від одної настільки, наскільки відрізняються самі види мовленнєвої діяльності (говоріння, читання, аудіювання, письмо). Серед них розрізняються *морфологічні*, що забезпечують правильне формування і формовживання й *синтаксичні*, які відповідають за правильний порядок слів у реченні.

Існує ще один вид навичок, який у психологічній літературі відноситься до «розумових» чи «інтелектуальних». Це *мовні навички*, які є *дискурсивними граматичними навичками*. Мовні навички — це «операційні навички утворення окремих форм і структур за правилами, поза умовами мовленнєвої комунікації [9]». Психологічною основою цих навичок є дискурсивно-граматичні дії, що виконуються на основі граматичних знань і використовуються як фоновий компонент в основному у писемному мовленні, у говорінні — рідше. Мовна навичка допомагає мовцю контролювати правильність виконання мовленнєвої дії, а при помилковому її виконанні забезпечує виправлення неточностей.

Визначаючи роль мовних навичок у формуванні мовленнєвих, можна відзначити, що вони створюють *операційно-орієнтувальну основу* для володіння *мовленнєвими граматичними діями* й позитивно впливають на формування мовленнєвого граматичного автоматизму. Як бачимо, в основі мовленнєвої граматичної навички лежать *знання з мови*.

Що стосується мовленнєвих граматичних навичок — то це «автоматизоване вживання граматичних (морфологічних і синтаксичних) явищ у мовленні на основі «граматичного чуття [9]». Функціонування граматичної сторони мовлення відбувається наступним чином: мовець а) вибирає лексико-граматичну модель, адекватну своєму мовленнєвому задуму, що є функціональною стороною навички, інакше — це операція вибору; б) оформляє згідно з нормами даної мови мовленнєві одиниці, якими заповнюється модель — це операція оформлення.

Вибір моделі залежить від того, наскільки мовець засвоїв граматичне значення, яке тісно зв'язане з оформленням моделі, бо форма та її значення єдині й нерозривні. Інакше кажучи, граматичне значення, з одного боку, пов'язане з оформленням моделі, з іншого, — із ситуацією, від якої залежить вибір. Обидві операції — вибір і оформлення — синтезовані в граматичній навичці в єдину дію.

Основними якостями навички дослідники (Л. Айдарова, В. Артемов, Б. Беляєв, П. Гальперін, О. Леонт'єв, Є. Пассов, І. Рахманов, В. Цетлін, С. Шатілов) вважають такі:

1) *автоматизованість*. Ця якість є показником того, що навичка сформована, оскільки тільки *автоматизоване виконання дій* називається *навичкою*;

2) *стійкість* навички — це здатність зберігати сформовані якості (такі як автоматизованість і гнучкість) протягом тривалого часу, коли навички, що формуються, не заважають відтворенню раніше сформованої;

3) *гнучкість* навички, що дозволяє сформованій навичці функціонувати в умовах, які відрізняються від тих, у яких вона була сформована.

Деякі дослідники (С. Шатілов) однією з якостей навички вважають *свідомість*, яка розуміється як усвідомлення явищ, що лежать в основі функціонування певної навички, хоча в дидактиці *свідомість* пов'язується з формуванням умінь, які в результаті виконання низки цілеспрямованих вправ переходять в автоматизовану навичку.

Показником сформованості граматичної навички, за Ю. Пассовим, є здатність її *комбінування* з іншими моделями, на основі чого виробляється її *стійкість*. На цьому етапі формується механізм вибору моделі, відбувається цілеспрямоване вживання в ситуації моделі, засвоєної на попередніх стадіях, з іншими, засвоєними раніше.

Усі вчені однакові в тому, що формування граматичних навичок відбувається поетапно. Однак різні вчені називають різну кількість етапів у формуванні граматичних навичок. Так, М. Сельс-Мерсія і Ш. Хілліз [10] виокремлюють чотири етапи роботи з граматичними конструкціями:

1. *Презентація*, під час якої вводиться граматична структура.

2. *Цілеспрямована практика*, під час якої відбувається маніпулювання структурою, що вивчається, задля досягнення контролю над формою

3. *Комунікативна практика*, під час якої відпрацьовується граматичну структуру, що вивчається, в комунікативних завданнях.

4. *Зворотній зв'язок і корекція помилок*. Структура корекції може змінюватися залежно від фази уроку. Але на будь-якій стадії, метою є не механічна констатація помилки й відповідно правильне вживання відповідної форми, а усвідомлене її виправлення й пояснення.

Пенні Ур [12] так само пропонує чотири етапи формування граматичних умінь: *презентація, виокремлення граматичної форми й пояснення, практика, тестування*.

Метою *презентації* є сприйняття граматичної структури — її форми й значення — в усному і писемному вигляді та занесення її в короткочасну пам'ять.

Під час *виокремлення граматичної форми* акцентується увага на самій граматичній структурі: її формі, значенні, функції, на основі яких виводиться граматичне правило. Метою цього етапу навчання є всебічне розуміння граматичної структури і узагальнення правила.

Практичний етап складається із серії завдань, що виконуються як на заняттях, так і самостійно після занять. Їх метою є більш глибоке усвідомлення граматичної структури.

Що стосується *тестування*, то згідно з Пенні Ур, основна його частина відбувається автоматично під час занять. Практичні завдання дають учителю можливість оцінити рівень засвоєння структури, що вивчається.

Грем Лок [11] виокремлює два етапи у формуванні комунікативно-граматичних навичок: *вклад (input)*, тобто введення інформації, і *практика (practice)*. На першому етапі (вклад) пропонується граматична структура й усвідомлюється її значення. На другому — ставиться мета продуктивно використовувати граматичну структуру, що вивчається.

Представник російської комунікативної школи Ю. Пассов [4] виокремлює шість етапів формування граматичної навички:

1. Сприйняття граматичної структури у процесі презентації, тобто показу функціонування якогось мовленнєвого зразка у дії.

2. Висновок про вживання даної граматичної структури (формулювання «правила-інструкції»).

3. Вправи на підстановку лексичних одиниць у граматичну структуру.

4. Трансформація (видозмінення).

5. Ізольоване вживання граматичних конструкцій або *репродукція*, що передбачає відтворення учнями засвоєних форм у заданих ситуаціях.

6. Комбінування засвоєної моделі з іншими у процесі комунікативної практики.

С. Шатілов [9], розглядаючи проблему формування граматичних навичок, виділяє такі три етапи:

1. Етап презентації і пояснення нового граматичного явища та первинне виконання граматичних дій.

2. Етап формування граматичних навичок шляхом виконання тренувальних граматичних домовленнєвих і умовно мовленнєвих вправ.

3. Етап уживання граматичного явища у різних видах і формах мовлення.

Таким чином, у кожного з авторів перший етап так чи інакше пов'язується із формуванням граматичних знань (презентація, сприйняття, input, пояснення). Без розуміння правил мови вироблення навичок практичного володіння нею утруднене або навіть неможливе. І хоча навчити мовленню через засвоєння правил не можна, але навчати на основі системи правил необхідно, тому що самі правила мови і відображають основні закономірності мови.

Наступні етапи пов'язані з різними видами тренувальних граматичних вправ, метою яких є вироблення відповідних умінь і навичок. І останній етап пов'язується із використанням сформованих граматичних навичок у процесі комунікативного мовлення.

За В. Артемовим, шлях до створення автоматизованої навички має починатися із засвоєння правила (одержання знань). Потім, неодноразово застосовуючи правило для виконання дії, учень оволодіває «первинним умінням», яке характеризується концентрацією на ньому довільної уваги. «Первинне уміння переходить у навичку у результаті багаторазових повторень» [1]. Після повідомлення правила відбувається його практичне застосування шляхом усвідомленого і нелегкого для учнів конструювання. У результаті усвідомленого конструювання відповідні дії з конструювання виконуються все легше, все менш усвідомлено, наступає безпосереднє формування навички.

Отже, формування граматичних навичок можна представити таким чином:

Знання учні одержують на першому етапі в процесі презентації й пояснення нового граматичного явища. На цьому ж етапі учні вперше вправляються у застосуванні виучуваної граматичної форми (*первинні вміння*). У результаті виконання низки граматичних домовленнєвих (мовних) й умовно мовленнєвих вправ у них формується *граматична навичка*, яка, поєднуючись з іншими, раніше засвоєними граматичними навичками, у процесі виконання різного типу мовленнєвих вправ комунікативного характеру переходить у *вторинні вміння* — комунікативне мовлення.

Із засвоєнням предмета в учнів формуються нові динамічні стереотипи, нові граматичні навички. Кожна нова граматична навичка не існує ізольовано, а вступає у взаємодію з іншими, уже сформованими навичками. Розглядаючи проблему формування граматичних навичок з іноземної мови, багато вчених дійшли висновку про необхідність врахування граматичних навичок, сформованих у процесі рідної мови, які так чи інакше впливають на формування таких же навичок з другої.

Взаємодія граматичних навичок з рідної і другої мови як взаємодія будь-яких динамічних стереотипів може позначатися на процесі формування навичок як позитивно (позитивний перенос), так і негативно, тобто затрудняти цей процес (негативний перенос, інтерференція).

Позитивний перенос й інтерференція з погляду психологічного механізму утворення й функціонування є двома сторонами одного і того ж явища, а саме: взаємодією двох динамічних стереотипів — уже сформованого й того, що заново формується. Але вони докорінно відрізняються за своїм змістом, тому що інтерференція виникає в результаті порівняння другорядних, не головних ознак двох дій, а позитивний перенос є результатом порівняння головних ознак і якостей.

Якщо учні усвідомлюють схожість між навичками або групами операцій уже сформованої навички і нової, оволодіння новою граматичною навичкою полегшується за рахунок використання уже сформованих операцій у готовому вигляді без додаткового тренування (позитивний перенос). Як уже зазначалося, цей процес може бути як стихійним, так і спрямованим завдяки відповідній організації навчального процесу.

Якщо розглядати інтерференцію як взаємодію динамічних стереотипів, то інтерференція граматичних навичок пояснюється як «суперництво» динамічних стереотипів (за І. Павловим), у даному випадку граматичних. Таке суперництво призводить до пригнічення одного із стереотипів іншим. Функціонування навички у випадку інтерференції ускладнюється імпульсом уживання відібраних граматичних навичок за іншими, не відповідними даному випадку, нормами. Наші спостереження, а також спостереження багатьох інших дослідників свідчать, що, як правило, граматичні навички, сформовані на уроках рідної мови, утруднюють формування граматичних навичок з другої мови у випадках розбіжностей у змісті мовного матеріалу.

Дослідження інтерференції показало, що її інтенсивність не визначається близькістю в часі між навичками, що інтерферують. Більш віддалена навичка може викликати сильнішу інтерференцію, ніж суміжна. З іншого боку, чим повніше й свідоміше людина володіє навичками, тим менший гальмуючий вплив вони справляють одна на одну. Чим краще володіння домінують навичкою, тим легше звільняється від гальмуючого впливу нова, набута під час вивчення другої мови.

Вважається, що для послаблення інтерференції, так само як і для опори на позитивний перенос, необхідно зіставляти рідну й другу мови. Це особливо важливо під час міжмовної інтерференції, «коли модель мови, що вивчається, не аналогічна моделі, сформованій в рідній мові. Учні в через звичку схильні користуватися моделлю рідної мови [2]».

Описуючи механізм формування іншомовного мовлення, І. Зимня та О.О. Леонт'єв [13] визначають три групи навичок:

1) навички, які мають бути перенесені на новий мовний матеріал і актуалізовані;

2) навички, які вже сформовані в рідній мові й мають одержати корекцію під час оволодіння іншою мовою;

3) навички, які повинні бути сформовані заново.

На основі аналізу психологічних особливостей формування граматичних навичок із другої мови О.О. Леонт'єв доходить висновку, що основна проблема формування мовленнєвої діяльності іншою мовою полягає в оптимальних способах корекції навичок, засвоєних під час оволодіння рідною мовою [3]. Такої ж думки притримувався й інший дослідник у галузі вивчення граматики таких близькоспоріднених мов, як білоруська й російська — А. Супрун [7].

Висновки О.О. Леонт'єва про три групи навичок мають надзвичайно велике значення в умовах навчання другої спорідненої мови, зокрема української у школах з польською мовою викладання.

Однак аналіз практики навчання української мови у школах зазначеного типу свідчить про те, що вчителі якраз і не враховують фактор переносу як позитивного, так і негативного, що, з одного боку, робить навчальний процес нецікавим та неефективним щодо використання навчального часу, оскільки вчитель пояснює ще раз те, що вже відомо учням з польської мо-

ви, з іншого, — не беруться до уваги розбіжності в граматичних формах слів — різних частин мови, що в результаті призводить до граматичних помилок, які мають вияв як в усному, так і в писемному мовленні. Мусимо зазначити, що такому стану сприяє й те, що на сьогодні майже відсутні лінгвістичні дослідження, які стосуються компаративного аналізу двох мов — польської й української, зокрема морфолого-синтаксичного рівня, результати якого дали б можливість врахувати спільне й відмінне у граматичних системах польської й української мов.

Таким чином, знання про особливості формування граматичної навички з другої мови, зокрема з української, що вивчається паралельно з польською, допоможуть учителю правильно організувати навчальний процес під час оволодіння граматику української мови.

В статті раскрыты понятия умение и навык с точки зрения психологии и методики преподавания второго языка, рассмотрены основные качества грамматических навыков и этапы их формирования, психологические особенности их взаимодействия грамматических навыков в процессе изучения второго родственного языка.

Ключевые слова: формирование грамматических навыков, методика преподавания второго языка, школа с польским языком преподавания.

Література

1. Артемов В.А. Психология обучения языкам за 30 лет / В.А. Артемов // ИЯШ. — 1948. — № 1. — С. 80.
2. Ладо Р. Обучение иностранным языкам (научный подход) / Р. Ладо // Проблемное обучение иностранным языкам. — Т. XIV. — Владимир : Изд-во ВГПИ им. П.И. Лебедева-Полянского, 1978. — С. 52-85. — С. 64.
3. Леонт'єв А.А. Некоторые проблемы обучения русскому языку как иностранному (психолінгвістическіе очерки) / А.А. Леонт'єв. — М., 1970. — 88 с. — С. 53.
4. Пассов Е.И. Коммуникативный метод обучения иностранному языку, 2-е изд. / Е.И. Пассов. — М. : Просвещение, 1991. — 208 с.
5. Пассов Е.И. Основы методики обучения иностранным языкам / Е.И. Пассов. — М., 1977. — 112 с.
6. Раупов М. Теоретические основы обучения владению Past Indefinite и Present Perfect : дисс. ... канд. пед. наук : спец.13.00.02 «Теория и методика обучения» / М. Раупов. — М., 1988. — 212 с. — С. 52-53.
7. Супрун А.Е. Лингвистические основы изучения грамматики русского языка в белорусской школе / А.Е. Супрун. — Минск, 1974. — 144 с.
8. Шатилов С.Ф. Методика обучения немецкому языку в средней школе / С.Ф. Шатилов. — Ленинград : Просвещение, 1977. — С. 89.
9. Шатилов С.Ф. Теоретические основы методики обучения грамматическому аспекту иноязычной речи / С.Ф. Шатилов // Вопросы обучения грамматическому аспекту устной речи на иностранном языке в средней школе: Уч. записки ЛГПИ им. А.И. Герцена. — Т. 454. — Л. : ЛГПИ, 1971. — С. 26.
10. Celce-Murcia M., Hilles S. Techniques and Resources in Teaching Grammar. — Oxford University Press, 1988. — 187 p.
11. Lock G. Functional English Grammar : An Introduction for second language teachers. — Cambridge University Press, 1999. — 290 p. p. 270-276.
12. Ur P. Grammar Practice Activities. A Practical Guide for Teachers. — Cambridge University Press, 1999. — P. 7-10.
13. Зимняя И., Леонт'єв А. Власівощі психологічне початкового stadium оpanowania języка obcego / I. Зимняя, А. Леонт'єв // Podstawy naukowe nauczania języka Rosyjskiego. — Warszawa, 1972. — Str. 185.